

ԱՐԱՆՈՒՄ ՄԱՐԻԿ. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԱՌ ՎԱԶԱԳԱՆ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹՆ

ԵՒ ԱՆՈՐ ՆՇԱՆԱԳՈՐԹԻԻՆԸ

ՍՈՎԵՐԱՏԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԱՆ

ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՆ ՊԱՏՄՈՒԹԱՆ ՆԿԱՅՄԱՐԳ

(Շաբ. տես յէջ 147)

ԱՅՈՒՄ մի այլ զժողովրդին հրապարակուի
 Ի հարկէ, և զայն եւս պէտք է հարկել ըստ
 կարելոյն. այսինքն թէ ընդունելով հանդերձ
 Արարհամա թղթակցութեան զայսինքն Վա-
 չագանի հետ, կարելի է ըսել, որ նա ինչպէս
 թէնդու կայսեր զօգնականական պատմութիւնը
 Սոկրատէն փոխ առած է կամ թարգմանած,
 այսպէս այլ Եփեսոսի ժողովի պատմութիւնը՝
 Բիւրջսնոսի գրուածքէ մի, եթէ Բիւրջսն
 եղած է զբիւրջ այն պատմութեան:
 Սոյն առարկութիւնը մէկ դէպքի մէջ միայն
 կարէ հիմնաւոր լինել, ըստ իւ. այսինքն՝ եթէ

վաղը ապացուցուի, որ այդ պատմութեան ա-
 սորի բնագիրը կայ՝ եղեր՝ Փիւրջսնոսի ա.
 նուամբ: Գարնեայ, զիտելով որ Արարհամ Գի-
 լըսնոսնէն վերջ իսկ ապրած է, ուստի՝ զեթի-
 իւր նկատմամբ զժողովրդին մի չկայ, որ
 ասորի եպիսկոպոսն օգտուած ըլլայ:

Վարդան պատմիչը բիւրջական կայսերաց
 հակիրճ ժամանակագրութիւնը կարգած ժամա-
 նակ, իւր յատուկ խառնաբառութեամբն յան-
 կարծ խօսքը փոխայ առ Հայոց գրած թղթոյն
 վրայ կը դարձնէ, և կու տայ մեզ այն կցկառու-
 տեղեկութիւնները. այսինքն թէ՛ Ներսէս Բ
 Առաքարակցի կաթողիկոսի ժամանակ, Հայք՝
 Աղբիշոյ Սասնեցւոյն թեկադրութեամբ ըրած ըլ-
 բան Դուռնոյ Բ ժողովը, և թարգմանած Փիւր-
 սնոսի և Տիմոթէոս Կոստի գրուածքը: Յիշատի,
 Փոտր՝ առ Զաքարիա կաթողիկոսն Հայոց գրած
 այդ թղթը, զոր ունիմք ի ձեռին հայերէն
 թարգմանութեամբ, ոչ միայն կը հաստատէ
 Վարդանայ աւանդան, այլ բարեբաղդաբար
 կը պարզէ և կը լրացնէ անոր կցկառու տեղե-
 կութիւնները: Փոտր՝ յայդ թղթէն կ'իմանմք
 նախ, որ Ասորի Զաքարիանց զործակցու-
 թեամբ եղած Դուռնոյ ժողովը հանդիպած է Պար-
 սից Խոսրոս արքայից արքայի ձեռք, Յուս-
 տինիանոսի 10րդ և Ներս. Առաքարակցոյ կա-
 թողիկոսութեան ճորդ տարին: Բ. թէ Աղբիշոյն
 հետ եկած էին նաեւ ուրիշ Զաքարիանէն առ-
 րինքն, իրենց եպիսկոպոսաց պաշտօնակարգով
 խնդրելու ի Ներսիսէ, որպէս զի ձեռնադրե-
 զԱղբիշոյ իրենց եպիսկոպոս և Մետրապոլիտ:
 Գ. թէ Հայք՝ առաջին անգամ այդ ժողովով
 ընդունեցան զԵփեսոսից ազգայնութիւնը և զՓի-

1. Փ. Կոնիքեր, յորմէ խնդրած էր տեղեկացնել ինչ,
 թէ արդեօք Փիւրջսնոսի ընծայումը թղթի բնագիրը
 կը գտնուի Բուսնէի Լատաարակութեան մէջ, կը գտնուի
 վերջոյ, որ աչքէ անցնելով այդ Լատաարակութիւնը
 Բիւրջսնոսի այդպիսի մի թղթի յիշատակութիւնն աւ-
 ագ չկայ ինչ:

2. Պատմ. աղ. Վենետիկ 1862, էջ 84:

3. Որ կը գտնուի մեր թիւ 230 զրգարքին մէջ (ընդ-
 րդեակութեամբ յամեն 1823 ձեռամբ Պարսպիցի Յովնան-
 նէս զգիր Տէր-Կարապետեանի, ի Նիկիոսեպիս զբա-
 ռակով ձեռագրէն) որ կը պարունակէր նոյնպէս Ն. Եւ-
 նորաւույ թղթերը: Վառաց 2 լատարմամ մէջ ևս
 կայ նոյն թղթերը:

Այդ թղթէն կ'արտադրեն իսկ միայն նաեւեղ կը-
 տորը. ընայց նակապետութիւն ինչ ոչ զայդ վասն ժո-
 ղովոյն, այլ ամենեւեակ ընդունելի գծողովով՝ մինչև ի
 ժողովն Դուռնոյ, որ լինի աճ 29-ի, յերկրորդ ամացն
 Մարկիմոսի կայսեր՝ մինչև ցասան առ Գոստաթեոս-
 տի, և մինչև վեր առն Ներսիսի կաթողիկոսութեան՝
 որ Սլաւադակեանք էր, որ արար գծողովն ի Դուռն ի
 թաղարարելոյն Հայոց և Պարսից, և ի չորս և ի տասն
 ամին Խորափու Պարսից արքային, ի ձեռն Աղբիշոյն
 ասորոյ, որ եկեղաւ Եր ի Սասնոյ, ի Սառափթոյ վա-
 ներք, և այլք ընդ նմա: Որք ձեռնարկեցան նպակա-
 պատել ի Ներսիսէ, և ընկալան զԻնքնորոս, ըզ-
 Փապիանոս (գծիլըսնոսն Լատարման է), եպիսկոպոս
 Նարեկ քաղաքի, զՏիմոթէոս Աղեքսանդրացին, որում

Կուգե կոչեն: Որք (Հայք) զգրեսն թարգմանեցին ի
 Հայա, որք կուին յետին թարգմանից, որ ունի բազում
 լատարմութիւն վասն ժողովոյն Գաղիկոսի և Նայն
 թարգմանութեան:

Ստորի, Աղբիշոյն և ընկերաց մասին փոքայ ա-
 լանցանքներ կը նստառանկն նայն իսկ Ասորի քորե-
 պիսկոպոսաց և ժաննարց առ Ներսէս յուղարկած մէկ
 թղթովն, որ կը գտնուի ի թղթոց զիրս, Խորա-
 դրամն. թուրք Սուրիոց ուղղափառաց ի չայս,
 ինչպէս նաև Ներսիսի պատառնախառն մէկ թղթովն,
 ուր կը ծառնուին Աղբիշոյ քանանայի՝ եպիսկոպոսա-
 նան: Աղբիշոյ ինքնին եպիսկոպոսանալէն վերջ երեք
 ուրիշ թղթեր գրած է առ Ներսէս, ուր կը յիշուին
 այս անհայտ:

Ե. փոքայ թղթին մէջ նշանակուած այս տարիներն
 անկարգ և Դուռնոյ Բ ժողովին, գիտեմք որ խոս-
 րով Անուշիրակի դաւը եղած է յամի Տեսան 531:
 Սակայն այս խոսյա յառաջ եկած է նայնական նա-
 ղոյն զաշտառաբեր մի, զոր ունեցած է իւր զինաց փոռ
 (կամ լաւ ևս անոր թարգմանիչն և զայդ ներմուծողն),
 այսինքն և Ներսէս իր օրով գրուած պաշտօնական
 թղթէն ներշնչուած, որուն խորագիրն է. Ուխտ
 միապառնութեամբ աշխարհին Հայոցի ի ծնուն Ներսի-
 սի կաթողիկոսի, և այլն, ուր զի ին ամի Խորափու
 արքայից արքայի, և այլն, եղած կ'աւանդուի եկեղե-
 ցականներէ և աշխարհականներէ նամակաբանած այդ
 ժողովը:

լըգանստ ի հաղորդութիւն և հայտերն լեզուով
թարգմանեցին անոց զըրուանները. թէ այդ
թարգմանողը կը կոչուին յոյսին քարզմանիցը,
և թէ այդ թարգմանութեանց մէջ շատ չարա-
խօսութիւններ կային քաղկեդոնի ժողովոյն զէմ
յորմէ վարակեցան և զըրուանեցան Հայքի Ա-
հաւասարկ մերայոց առաջին քայլն:

Դիտելով որ Յոստոնիքանս Աի տառերորդ
տարին կը համապատասխանէ Գրիգորոսի 527
թուականին, վառն զի նա զահը կ'ըսէ էր 518ին,
ապա ուրեմն Փոսի և Վարդանայ այս բացորոշ
վկայութեան վրայ հաստատուած կարծիքը եղ-
րակացնել, թէ ոչ միայն Դաւնի թ ժողովն մօտ
այս թուին զըմամբութեան է, այլ նոյն իսկ Փի-
լոքենոսի զըրուաններն այդ ժամանակ թարգ-
մանուած են: Հաւանորէն Արքահմ Մամիկո-
նեան, իբրեւ աշակերտ թարգմանչաց և իբրեւ
զիտանկան վարդապետ, ինքն եւս մասնակցած
կարող է իննել այդ թարգմանութեանց: Այս
պարագայստ լաւ կը մեկնուի Արքահմ Մա-
միկոնից եպիսկոպոսի թղթի գաղտնիքն. այս-
ինքն է՝ Փիլոքենոսի հետ ունեցած նմանու-
թիւնն և անմանութիւնը, զորս կարեմք
թարգմանիչ՝ իւր թարգմանութիւնէն օժանդակ
կուած լինելուն ուղղակի արդիւնք համարել,
եթէ յայտնուի երբեք ասորի եպիսկոպոսի այդ
զըրուանն ասորական բնագրերը:

Նիքէ այդ թուովն 527էն քիչ ետքը զըրուած
է առ Վաչագան, կը հետեւի որ Սոկրատոս այդ
թուականին յառաջ արդէն թարգմանուած և
ժառնթացած ըլլալ Հայոց: Եւ չեմ ուզեր այս
տեղ կանգ առնուլ՝ ապացուցանելու համար,
որ այդ թարգմանութիւնն իսկ Արքահմու
ձեռագրով կատարուած է անպատճառ, թէպէտեւ
ոնէն զատ ուրիշ կտուաններ եւս կան այդպէս
կարծեալ: Այս, որչափ որ Արքահմու քով
եղիտասոր ժողովը վերաբերելու մասը ունի ոճայ
զգալի տարբերութիւն վերջին մասէն, սակայն
այդ կարեւրք ուղղակի արդիւնք համարել ա-
սորի բնագրին, զոր լաւ հաճեալով Արքահմ,
սիրաբար կարող եղած է հայացնել. մինչդեռ
վերջին մասի նկատմամբ՝ դիտուել ենք, որ նա
կարեւորէ չգիտնալովն՝ ստիպուած էր Մեծ Ա-
կրատի հայկական թարգմանութեան վրայ յօրի-
նել իւր շարադրութիւնը, և հետեւեալքար այստեղ
ազգեցութեանն ենթարկուել: Հանրերմ անտու
պէտք է ըսել, թէ Արքահմու թղթի առաջին
մասի մէջ իսկ կան յաճախ նման բառեր և

ասացուածք, զորս կը գտնենք նաեւ Սոկրա-
տի թարգմանութեան մէջ:

Բայց առնցմէ աւելի ուրիշ երկու աւագ
կարեւորութիւն ունեցող կէտեր նկատեցինք
մենք Արքահմու թղթին և Փոքր Սոկրատի
յարաբերութեանց մէջ. Ա. զի Թեոդորի զովա-
սանութեան մէջ՝ Արքահմ իսկ հանդիս փոքր
Սոկրատայ խմբագրին՝ առեպ առեպ խոտորելով
Մեծէն ընդարձակ յաւելուածներ կ'ընէ, և յե-
տոյ կը դառնայ և անկէ կ'առնու իւր թղթը:
Բ. Փոքր Սոկրատայ խմբագրին եփեսոսի ժո-
ղովն և Եփեսոսի պատմութիւնն ըրած է Մեծ
Սոկրատէն խոտորած ժամանակ՝ ինչ ինչ բաներ
Արքահմու թղթին համաձայն կը պատմէ. —
ինչպէս օրինակ իմն, Եփեսոսի մայրորդութեան
յառաջըրբութիւնն և զատապարտութեան ինչ
ինչ պարագաները: Արդ, առաջին կէտէն կը
հետեւի, ըստ իս, թէ նոյն ինքն Արքահմ
եղած ըլլալ խմբագրող նաեւ Փոքր Սոկրատայ
և խմբագրած է զայն հայկ. հին թարգմանու-
թեան կամ Մեծ Սոկրատայ վրայ: Իսկ երկրորդ
կէտէն կը հետեւի, թէ Արքահմու թղթի ա-
ռաջին մասն, այսինքն է Եփեսոսի ժողովոյն
և վառն Եփեսոսի առ Վաչագան զորան յառաջ
եղած է քան Փոքր Սոկրատի խմբագրութիւնը,
և կամ յետոյ միացած է Արքահմու թղթին
հետ:

Յամենայն զէպս լամահանդ կ'երեւի ինձ այն
կարծիքը, որով պնդեց Նորայր, թէ Արքահմու
թղթէն գոյցած է Փոքր Սոկրատայ թարգմա-
նին, որուն վրայ լիբը, ազէտն և այլ ածու-
կաններ մնացած չէ որ չի թափէ: Այսպիսի մի
կարծիքը անհաստատութիւնն ակնեղեւ պիտի
լինի թղթոյն և Սոկրատայ յամենամանութեանն
ուր պիտի տեսնէ Բիւզանդացին, որ ընդհա-
կառակն Արքահմու թղթի յիշեալ մասը՝ Սոկ-
րատայ թարգմանութեան վեցերորդ զարու կա-
տարեւադրէն օրինակէ մ'առնուած է, որուն
հետեւերը կը գտնենք նայնպէս Սերգիոսի, Ան-
Տիրակացւոյ, Զուանշրի Վրաց պատմութեան
և Կայսերական գրող մէջ. թէպէտեւ այդ օրի-
նակն իսկ յալորդ զարուք մէջ կրած է զար-
նեալ ինչ ինչ խանդութեան ընդդիմակոյցաց
ձեռքով: Եւ ըստիս բաւական կուտան մ'է,
ըստ իս՝ վերոյիշեալ երեւոյթն. այսինքն է,
նաեւ որ Արքահմու թղթին մէջ իսկ Թեոդորի
զովասանութիւնը՝ Փոքր Սոկրատի խմբագրին
յատուկ ամենուրեք ի վար արկած ունին հա-

1 Այս ամենամտութիւնս քիչն բաւական տարբե-
րութեանց մէջ չէ որք երևան իւր քան, այլ մասնա-
ւանջ ընդհանրող շարքամտութեանց յետաւանդութեանց
և ամբողջական քաղաքութեանց, որոնք Արքահմու
թղթին մէջ աւելի պարագաներ կը յայտնեն՝ նկատ-
մամբ այն տեղին և ժամանակին սա որ զըրուած է:

2 Վեր կարծիքովը՝ ընդհակառակէ՝ նա ազգու մեղք
չէ, այլ ունեւ բաւականապէս զիտութիւն. և ասոր
ապացոյց են այն թուովքի. հեղինակութիւններն,
զորս կարող եղած է ոչ միայն առնելու և ընթերցուլ,
այլ և իբնէ իւրացնել որոնալով: Այսպիսի մի քան

այնպիսի դատի մէջ շատ քան բաշէ է: Հետեւողութիւն
եթէ որ և է պարագայի մէջ հեղինակի մի ազգաու-
թեան քառտ առնելն, այն ժամանակ Նորայրի պաշտօն
խորհրդան առնելն մեծ ազգան և խաղախողը պիտի
համարուէր. և սակայն այդպէս չէ:

3. Պատմ. ի Զեքարի, ապ. Ա. Պաշտ, 1851, ևս.
միմաստ Բ. Գալ. էջ 55 Յուլիանոս Ուրաքողի, Սոկրա-
տայ զատմագրութեան և Լիկինիանոսի կեով կատարի
մասին տուած անդեկութիւնները, որոնք փոքր Սոկրա-
տին համառայն են:

մամայն է, մանաւանդ այն տեղերը ուր յոյն բնադրէն՝ կը խառաւորէ և յաւելուածներ կ'ընէ իւր կողմէն. մինչդեռ Աբրահամը եթէ Մեծ Սա- կրասէն անկախ և յունարենէ թարգմանած լինէր այդ գլուխը, առարբը ոճ և անտեղաւայն հաւատարմութիւնն ցոյց տուած պիտի լինէր մեզ դէպ ի իւր բնագիրը: Երկրորդ, այս տեղ եւս, ինչպէս ընդհանուր կերպով Փոքր Սոկրատէր մէջ, կը տեսնուին յաման Մեծ Սոկրատէր համաձայնող բառեր և բացատրութիւններ. իսկ ուր տակէ կը տարածայնէր, յոյնէն եւս գլխովին առարբը բառեր և բացատրութիւններ կը գործածէ: Արդ, եթէ Աբրահամ երկու Սոկրատէսէն իսկ յառաւոր և անկախ եղած լինէր, այդ երեւոյթը ընաւ տեղի պիտի չունենար ըստ ինքեան: Ես ուրիշ առթիւ կը թողում ընդարձակաբար զննել, թէ արդեօք Սոկրատը կա- ռելի՞ է որ Խորենոսացոյ պատմութիւնը գրուէ. լէն յառաջ թարգմանուած ըլլար, և Մովսէս այլ այն թարգմանութիւնէն օգտուած, եթէ ընդհակառակն ըսողովին, իսկ այժմ զայս միայն կրնամ ըսել, որ վեցերորդ դարու առաջին քա- ոորդին ծանոթ էր այն՝ նոյն իսկ Աբրահամու, եթէ սորա թուղթը վաւերական է ստուգել, և եթէ Թէոդոսի զովասանութիւնը՝ Սոկրատայ հայերէն թարգմանութիւնէն առնուած է ինչպէս եւ կարծած: Առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ են, և բերն, այս նկատմամբ՝ նաեւ Փի- լոն Տերակազաչոյ ի դարուսմ ապրած և Սոկրատայ խմբագրութեան մէջ մանաւոր դեր խա- ղացած լինելու խնդիրներն, ինչպէս նաեւ ա- նոր Մեկենաս եղող Ներսէսի վերաբերեալ կե- ղական յիշատակարանը:

Դպրով այս հարցեր, այսինքն թէ, Մեծ Սո- կրատի եղած է արդեօք այն նախընտր թարգ- մանութիւնը, թէ ընդհակառակն Փոքրը, ինչ- պէս կը կարծէ նորայր. կ'ըսեմ որ զէջ Աբ- ռահամու Մովսէսէնէք եպիսկոպոսի թուղթն և Սերիոսի Բ Դպրութեան անսնունդ Նեղինալը՝ վերջնայ աւելի կը նպաստեն իրենց բառացի նմանութիւններով: Բայց քանի որ այդ Նեղի- նալութեանց հնութեան և վաւերականութեան մասով եղած երկարատևութիւնը զեռ բարբոթին լուծուած չեն, և քանի որ զոգա գործածած խմբագրութիւնն իսկ յայնպէս հնազուներ մի ակնկալտիք հետեցեր կը կրէ իւր վրայ, մենք իրեւ անկողնական քննադատ չենք կա- ռող բացատրական այն ընդունել և միւսը մերժել: Մեծ Սոկրատի հրատարակութեան առ- թիւ և տարիով յառաջ արդէն իմ առանձին կարծիքս յայնած եմ Քաղսկայիսի մէջ. այժմ Աբրահամու թղթի քննութիւնէն վերջ իսկ բա- ւական պատճառներ չեմ գտներ՝ հակառակ կարծիքն ընդունելու: Տեսնելով մանաւանդ մէկ կողմէն Մեծ Սոկրատայ երկու եւեթ, և այն իսկ պակասաւոր օրինակաց յարաչար խան- զարմանքը, իսկ միւս կողմէն այլ՝ միջ թարգ- մանութեան, — յունարանութեան թղթութիւն- ներով հանդերձ, — յաճախ Փոքրէն ունեցած է հայկական հին լեզուի և քերականական ձեւ- ակրու առաւելութիւնը, աւելի սորա եւս տամ

յառաջնութիւնը՝ քան Փոքրին: Յերաւի, այս ամենամեծ զանգարանութեան դուսր՝ երկուքն մէջ իրեւ ընդհանուր մի բան տեսնուած բա- ւերու և առաջուածաց խորհրդաւոր նոյնութիւնն իսկ յայտնի նշան է, թէ մին՝ միւսի վրայ կա- տարուած է:

Այս կէտս բացատրած կը համարի նորայր, ենթադրելով որ Մեծ Սոկրատը՝ Փոքրին հե- տեւորութեամբ յետոյ ուրեմն, այն է՝ ի դա- րում թարգմանուած ըլլայ: Այսպիսի մի գա- տայ ժամանակ միայն կարեւորութիւնն պիտի ունենար, եթէ Փոքրն եղած լինէր յոյն բնա- գրի վրայ հիմնուած՝ հաւատարմ թարգմա- նութիւն մի: Բայց քանի որ սա նոյն իսկ նոր- այրի կարծեօք ուրիշ բան չէ, բայց եթէ անվստահելի և քմահաճոյ հաւաքումն բազմա- պիտի Նեղինալութեանց՝ իմ ժամանակադրական և հակապատմական յառաջերորդութեամբ, շատ չգտար է, որ Մեծի թարգմանիչն ստոր հե- տեւած ըլլար և յոյն բնագրի դէմ բազմիցս մեղանշած ըլլար: Եւ սակայն այս կատարեալ իրողութիւն մ'է, զոր ուրիշ անգամ ցոյց տուած ենք, — նոյն իսկ յոյն բնագրի համեմատ- տութիւններով՝ երեսուցէ մասն օրինակի հետ, — Տէր-Մովսէսեանի մի քանի զահավէժ ենթա- դրութեանց հակառակ՝ Փոքր Սոկրատայ խմբա- գրութեան մէջ մէկէն աւելի յետնութեան յայ- տարար նշաններ կան, որք կ'անցնին անոր քան զանոր յոյն պատմագրի ժամանակը, և Զ դա- րէն իսկ վար կ'իջնեն. որով իրականք կարծել կու տայ մեզ, որ այդ զարէն վերջ իսկ նորա- նոր յաւելուածներն և փոփոխութիւններն կրած ըլլայ երկրորդ անգամ: Ինչպէս ըսի, յօդուածն չի ներքի ինձ մանրամասնութեանց իջնել, բայց այս և հետեւեալ համառօտ դիտողութիւնք իսկ՝ ըստ բաւականին կ'ապացուցանեն, թէ ստուգելի Փոքրն եղած է հետեւող Մեծ Սո- կրատայ: Օրինակի աղաղաւ, նախ որ մեղադատե- րանքի բացատրութիւնն (յէջ 743) որ Սրբոյ Զատիկ կանոնէն (սեւ ԳՁ 2-րդ) և Հանգստեան (Գիկ 2-րդ) շարականներէն առնուած են: Բ. ընդ- արձակ Սեղբետրոսի Վարդու յառաջաբա- նի մի մասն, որ աչքի վարժող կերպով Փոքր Սոկրատի պատմութեան յառաջաբանին մէջ ներմուծուած է. այսպէս նաեւ սորա վերջա- բանին մէջ՝ խմբագրին առ ներսեհ կամարա- կան ուղղորդ ուղղորդ, որ Սոկրատի վերջա- բանին հետ խառնուած և մէջ բերուած է՝ անյար մար և բռնադատ կերպով: Գ. Փոքր Սոկրատայ օրինակներէն ոմանց վերջը Բաղկիդէսի ժողով- քին դէմ հաստատ մ'այլ կայ, Թէոդոսի և Ա- նտառու կայսերաց խառնակիղոր արարուած- ներով: Դ. Փոքր Սոկրատայ խմբագիրն՝ երբեք յոյն բնագրին իւր առելու ունեցած և գործա- ծած չերեւիր, որուն միայն հետեւող է Մեծին թարգմանիչը՝ քայլ առ քայլ և բառ առ բառ, որուն համար և եղած է յունարան: Ե. Փոքր Սոկրատայ խմբագիրն՝ նոյն կերպով օգտուած է Սեղբետրոսի ընդարձակ վարձէն, ինչպէս Մեծ Սոկրատի պատմութեան. մինչդեռ սորա պիտիքն՝ Մեծ Սոկրատի թարգմանին բնաւ

ծանօթ յերեւելի Սեղբեւորութիւնի մարմնի, և կամ այն հակիրճ յիշատակութեամբ միայն, զոր բրած է այն ընտելին: Ա. Փոքր Սոկրատայ խմբագիրն յանձար և կուրորէն հետեւած է Մեծի նայն իսկ զընտելական աղաւաղութեանց և խանգարուած ձեւերուն, թէ: Ըլլայ շարաւրանութեանց և թէ յառաջիկայ անուանեց մէջ, և առոր կրճատուած կէտերն՝ ինքն եւս կրճատոր է, մինչդեռ Մեծն ընդհակառակն միայ յաւնին համառայն կ'ընթանայ, բացառութիւնք խոստաքի են: և այս իսկ յայտնի նշան մ'է առաջնայն յաւնութեանը:

Մեր համառատն մէջ բերած այս փաստերն՝ առիկ ենթադրութիւններ չեն, այլ առանձնաբար Մեծ և Փոքր Սոկրատներու վրայ եղած լուրջ համեմատութեանց իրերէ հաւաստի եղբակցութիւններ, որոց ստուգութեան վրայ նորայր ինքնին պիտի շարակուած չանշուշտ, եթէ առանց պաշարուելու: Մեծ Սոկրատի երես ստղենական օրինակի կեդակարծ յիշատակութեան հեղինակութիւնէն, ինչպէս նաեւ էլ միտած, նոյն կ'առարկուած ամենադաւաղ հրատարակութիւնէն՝ ուշի ուշով իրարու հետ համեմատե

րելու թարգմանութիւնները միայն: Մենք կուրող էինք իրերէ ընդհանուր ճշմարտութիւններ արտայայտած այդ կէտերէն իւրաքանչիւրին՝ թաղմանի: զրահան օրինակներ մէջ բերելու: Ես կայն այսու մեր առաջադրուող նիւթէն խոստում պիտի լինէինք, ուստի ուրիշ պատեհի պատեղ պակեւերէ ընդ համեմատութեանց ձեւքով: Ա. թէ Բնական Փոքր Սոկրատն՝ երբ Մեծէն բառ առ բառ հաստատածներ կ'ընդօրինակէ, կը չեղի իւր սովորական սեղն և լեզուէն, և հանգոյն նմին յաւնութեան կը դառնայ. իսկ ուր ընդհակառակն Մեծ Սոկրատի սահմանէն և պատմողական կարգէն զարուգած է, այնուհետեւ յաւնութեան հետք ինչ չի ցուցաներ բնաւ: Բ. թէ Մեծ Սոկրատն՝ ընդհակառակն՝ թէ ի մերձատրութեան և թէ Փոքրին հետ ունեցած հեռաւոր յարաբերութեանց մէջ միայ նոյն սեղն և նոյն լեզուէն պահած է, և միեւնոյն յաւնութեան իրերէն ի վտր օրինակ: Առաջին կէտին օրինակ ըլլայ Ոսկերեանի վարքէն հետեւեալ հաստատածն, յէջ 493:

ՄԵԾ ՍՈԿՐ.

ՓՈՔՐ. ՍՈԿՐ.

« Եւ վասն զի երեւելի էր այսու յորոց կեղծ ի բանից, և յորոց ի բազում դժբաղկայ գլան, զիմանութիւն արար, արծառն համարիմ ոչ լուր որ ըստ նմայն էին պատահեալքն. այլ որքան ժամանակի պատմութիւնն է վարայնեւ լի՝ առիկ, եթէ ուստի էր, և կամ յորոց, և օրքան եկն ի վերակացութիւն եպիսկոպոսութեան, և զիարդ դարձեալ որոշեցաւ, և մրպէս յետ մահուանն պատուեցաւ առաւել քան ի կենդանութեան »:

Դիտելու է որ նօսրագրուած բացատրութիւններն յատուկ չեն Փոքր Սոկրատայ թարգմանչին, այլ Մեծին միայն: իսկ փակագիր մէջ առնուած առաջին և երկրորդ յաւելումներն՝ որ մի և նոյն իրի, այն է՝ եպիսկոպոսպետութեան, կրկնաբանութիւնք են, յայտնապէս ցոյց կու տան թէ Փոքր Սոկրատի խմբագիրն եղած է յարառող Մեծին. ուրիշ կերպ չէ կարող լինել:

ՄԵԾ ՍՈԿՐ.

' Ե՛՛՛՛ 325-25. « Արիանոսքն՝ որպէս ասացաք՝ արտաքայ քաղաքէն զօղողմն առնէին: Ապա իրեն իւրաքանչիւր շարախանջ տաւել հասնէին, ասեմ զորս յայնմօքմ շարախու և կիւրակէի, յորս հաւաքմունք ըստ կեղեցեցեացն սովորութեան լինէին, նօքս ներքառ-

« Եւ վասն զի երեւելի էր (և յերեւելեաց էր Յահան կոչեցեայն ի հայրապետութիւն Առաւանդունապետի) յորոց երող ի յանից, և յորոց ի քաղաքն զժնդակս գլանեղիմաներիսն արար, արծառն համարիմ ոչ լուր, այլ առիկ որ ըստ նմայն էին պատահեալքն, ոչ որքան են, այլ օրքան ժամանակի պատմութեանն է վարկանելի. եթէ ուստի էր և կամ յորոց և որքան (յայտ յառաջադրութեան) եկն ի վերակացութիւն բազում եպիսկոպոսութեան, և զիարդ շարաւել որոշեցաւ, և օրպէս յետ մահուանն պատուեցաւ յաւել (յամենայն երկրի, և մրքան նա փորձան կրեաց ի մախողաց և յապերաւ ստեղծ »):

Դենեք օրինակ մ'այլ նկատմամբ երգէն երեք արաւացութեանց, զոր Սոկրատ Յօգն. Ոսկերեանէն հաստատուած կ'աւանդէ ընդդէմ Արիանոսք՝ երգել երեքս յաւելին ի հրապարակամիջի, իսկ Փոքր Սոկրատի խմբագիրը՝ Մեծի սահմանէն զուրս ելնելով՝ իւր ժամանակի և եկեղեցւոյ սովորութեան համեմատ այլակերպած է զայն և հայացուցած:

ՓՈՔՐ. ՍՈԿՐ.

« Ի վերայ այսոցիկ անեցոյց (Ոսկերեան) և բազում օրհնեղութեան և աղօթք ի զիշեւրայի փառաբանութեան ըստ խորհրդաբանութեան ասինք, և կիրակէի և շաբաթու ըստ համազգայնութեան հաւատոյ ընդդէմ ճերտեկեանցն, մահաւանք Արիանոսքս՝ որ նախկին իսկ ու-

այսն դրանց քաղաքին է որահան հաւաքեալք և աւրհնութիւնս ընդդիմադաշնս առ Արիւնդն ապա կարծեան յարգարեալք ունէին կամաւ . և զայս առէին ըստ յոյզով մասին գիշերոյն : Իսկ յառաւանդան զնոյնպիսիսն ընդդէմ ընդ մէջ քաղաքին ելանէին ընդ դրունսն , և է տեղիս ուրանաւ ժողովքին՝ հասանէին Վասն զի և հայհոյութիւնս և հակառակութիւնս ընդդէմ խորհաւոյցն համադրութեանն ասեղով ոչ դադարէին . քանզի բազում անգամ և այսպիսի աւրհնութիւնս ասեղին . Ո՛ւր են այք ասն զերեսն մին զաւրութիւն :

Յայնժամ երկուցեալ Յովհաննուս զի մի ոք է պարզագունիցն յայսպիսի աւրհնութեանց արտաքս քարչեսցի յեկեղեցւոյն , ընդդէմ նուցա կարգէր զորս (զօրս) իւրոյ ժողովրդին , որպէս զի արդեաւք և նոքա է գիշերինսն աւրհնութիւնս պարապելով շիջեցանցն զնոցա զորսն այս փոյթն , և հաստատուն զընտանիսն առ իւրեանց հաւատ յարգարեացն , և ոչ մոլորեացն յին յԱրիւնդնացն : Այդ զիտունն Յովհաննուս լինէր քաղցր , և խոստովութեամբ և վշտաւք զվախեանն ընկալաւ : Փանդի իբրեւ պայծառազայնքս այսոքակ համադրութեանն աւրհնութիւնք է գիշերայինսն աւրհնաբանութիւնս ցուցանէին . քանզի յարգարեալ լինէին խաջք արծաթիք , բերքիք և լուսմանն ի մոմեայ շահուց , Թագուհւոյն Եւդոքսեայ տուեալ՝ զոր յայտոսիկ վզնեակն » (յ . ծαπάνην = ծախս) :

Այս համեմատութենէս ակներեւ կը տեսնուի նախ Մեծ Սոկրատայ օգոբրական ոճի և յունաբանութեան պահպանումը և փոքրին անկէ զգալի կերպով խառորդին . Բ . փոքր Սոկրատես իւր պատմամանի իբրեւ հիմն ունի Մեծ Սոկրատը , ինչպէս ցոյց կու տան աստ անդ բառացի նմանութիւններն : այս , սորա խմբագիրն հայերէնը միայն իւր դիմաց ունեցեր է : Իբրեւ հնագոյն թարգմանութիւն , յոյն բնագիրն անոր բոլորովին անծանօթ է , վասն զի նորա առանձնեաւ մի մասն հայերէնի շարադրութեան վրայ յերիւրօւած է , իսկ մեծագոյն մասն մ'ալ քմահաճով մեկնութիւններ են նորանոր յունաբաններով , հակառակ յոյն բնագիրն , ինչպէս որ բաղդատելով առանձնաբար ստուգեցինք : Հակառակ կարծիքն ինձ անծարմանք կը պատճառէ . վասն զի մեծ անտեղութիւն է , ըստ իս , ենթարկել որ Մեծ Սոկրատայ թարգմանչէն՝ փոքրին հետեւելով է նմին ժամանակի կարող եղած լինի սորա աւանդաւոր , — Սոքրի Արտաճափի մասին . — զորս թողալ , և բոլորովին յայն բնագիրն համաձայնիլ . և այս իսկ է դարձում երբ այդ խնդիրն՝ իւր առ-

նէին առնել ընդդէմ ուղղոյ . զգեւերային օրհնութիւնս հնչեցուցանէին է դուրս է լսելիս բազմաց , զի այնու կարասցեն որաւ զգարաւ զամբասն զնոյն և յառաւատս զհակառակս համադր Սրբորգութեան , որ մին քան զմին նուազ ասեղին յօրհնութիւնսն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ բարձր ձայնիւ :

Յայնժամ երկուցեալ Յոհաննուս , զի մի ոք այսպիսի օրհնութեանց արտաքս քարչեսցի յեկեղեցւոյն է պարզամտացն կամ է գիշերայինսն ընդդէմ նոցա կարգէր զօրս փառաբանիւս ամենասուրբ Սրբորգութեան միայ առտուանութեան և փառաց և զօրութեան , որպէս զի արդեաւք և նոքա գիշերային օրհնութեամբք օրհնեցեն զԱստուած , և շիջեցանցն զնոցա հայհոյող օրհնութիւնսն , և զընտանիս հաւատայ պահեցան է մոլորութենէ աղանդոյ օտոյգ փառաբանութեամբն , որ է Հայր և յորդի և է Հոգին Սուրբ : Այս զիմունն էր բարի և քովարդեալ : Փանդի պայծառագոյն սրբաապացութեան համազոյ Սրբորգութեան է գիշերայինսն լսելի օրհնութիւնս , յարգարեալ խաջիւք և անուշահոտ խնկովք մոմեղինովք և ջահիւք չըլելով ընդ քաղաքն օրհնէին զԱստուած , և զանեկեցուն լսողացն միտս չարժէին ի բարեբանութիւն ամենասուրբ Սրբորգութեան , և ընդ առաւօտս սրբաապացութիւն Սրբորգութեան՝ Որդոյ ընծայեցուցանէին քաղցրաձայն երգով Սուրբ Աստուած ասեղով , սուրբ և հզօր , սուրբ և անմահ որ խաչեցար վասն մեր , ողորմեա մեզի :

զայսն եկեղեցւոյ մէջ իբրեւ հաւատոյ դաւանութիւն նկատուած էր : Արդ , այսպիսի շօտափելի փաստեր կը տեսնուին նաեւ հարեւաւոր ուրիշ տեղերում : և այս պատճառաւ է , որ ես կ'ընտրեմ հիւրեղ Սոկրատայ թարգմանութեան ժամանակը զծող կեղակարծ յիշատակարանի վաւերականութիւնը , քան թէ Մեծ Սոկրատի թարգմանութեան հնութիւնը :

Ըսած եմ երբեմն , և այժմ նոյնը կը կրկնեմ , թէ Մեծ Սոկրատայ թարգմանութիւնն իւր զրեծաւորահակամարի յունաբանութեամբ հաւորեալ՝ չէր այնպէս որ ինչ է այսօր . նա յոյժ աշխնակալուած է զանպաւն պատճառներով , որոնք թէպէտեւ բոլորովին մեղ յայնպէ չեն , ուակայն և այնպէս յայտնաբարող վկաներ են նորա հնութեան : Արդեօք օր մի պիտի գտնուի աւելի հին և աւելի կատարեալ օրինակ մի , որով ապացուցուի մեր ենթադրութիւնը , ինչպէս Աբրահամեւ թղթով լրովին կը հաստատուի այսօր փոքր Սոկրատի զրչազր օրինակներն ահագին խանգարումներ : Իժուար է այս , բայց և ամենահաւանական :

Ի զէպ , կարեւոր կը համարիմ ժաննացաւ

նիւ այն ուրախալի անկախկան, որ յօգուածս
դրած ժամանակ ինձ հանդիպեցաւ: Ամանցս
գրագրաց Յուզակն աչքէ անցնելով, զիտեցի
որ Սովորատայ օրինակներէն միայն՝ համար կայ
այս անհնչ, բայց բարեբաղդ զիտողութիւնս
այսինքն թէ, առաջին էջը միայն՝ որ տարբեր
գրչով գրուած է, կը համաձայնի Ա օրինակին,
իսկ մնացեալն ամբողջապէս անմեծ է՝ ոչ
միայն ստոր, այլ և յոյն բնագրին և շեռաքըն-
քարաբար ուղեցի եղեղութիւնն իմանալ, և բաղ-
դատելով Տէր Մովսիսեանի հրատարակութեան
հետ, տեսայ որ դա Մեծ Սովորատն է եղեր,
որուն առաջին երեք զիւսններն ինկած լինե-
լով, անմանօթ ձեռք մի փոքր Սովորատի կցկաւը
հաստաւածներով ուղած է լրացնել: Գծադրա-
բար օրինակս կէսէն աւելի պակասուոր է.
այսինքն է. Բ գրքի ԼԴ զիւսն մինչև վերջը:
Սակայն այսու բաղդաւոր է, որ կը լրացնէ
էջմիսնի օրինակի պակասը, և կ'ուղչէ ինչ
ինչ թերութիւնները: Գրչագիրս բաղդատելով
էջմիսնի և Երեսօղեմի օրինակներուն հետ,
տեսնեք որ առաջինս համաձայն կ'ընթանալ
ընդհանրապէս, բացառութիւնները անկաւ են:
— Այս ընդհանուր երեւութէս կարող եմ եզրա-
կացնել, որ գրչագիրս կամ ընդօրինակուած է
էջմիսնի օրինակից, բայց երբ որքա Գ-Ջ
զիւսներն զեռ ինկած լէին, և կամ լաւ եւս
այն խմբին վերաբերեալ մի ուրիշ օրինակէ
որ համաձայնութեամբ զերծ էր էջմիսնի օր-
նակի տալանի սխալագրութիւններէն: Յամե-
նայն զպէս, եթէ մէկ կողմէն այս գրչագիրս
ունեցած սակաւաթիւ տարբերութիւններն և
ուղղագրութիւններն միացունին Երեսօղեմեան
օրինակի ուղղագրութեանց հետ, և միւս կող-
մէն այլ օրբագրութիւն Տէր-Մովսիսեանի տպա-
գրական խոշոր սխալներն և սխալեալ ուղղա-
գրութիւններն, Մեծ Սովորատայ ընագիրն ըստ
բաւականի վերակազմուած կ'ըլլայ: Այս բանն
թողով ուրիշ առթիւ, մենք կը փափաքենք,
որ Սովորատայ օրինակներ ստացող գրատուն-
ներն, — ըլլայ հասարակաց ըլլայ մասնական,
— հաճի բաղդատել զանոնք էջմիսնեմ ե-
ղած հրատարակութեան հետ, որով թերեւս
Մեծ Սովորատայ ուրիշ և աւելի կատարեալ
օրինակներ եւս յայտնուին, որոնք պիտի կա-
րենան մեծ լոյս փռել թարգմանութեան հնու-
թեան վրայ: Հին շառնախորներու և Հաւաք-
մանց էջմիսն կան անտարակոյ Մեծ Սովորատէն
հաստաւածներ: Երես բաղդատութիւնք եւս մե-
ծապէս նպաստամատայց կարող են լինել ան-
տարակոյս:

Կնիք բանիցս՝ մենք Մ. Խորենացւոյ պատ-
մութեան մէջ մէկէն աւելի տեղեր կը գտնենք

Սովորատէն՝ այսինքն են. Արիստի՝ մուրուսթեան,
Վրաց դարձի պատմութեան, Կոստանդնուսոսի
և Կ. Պոլսի հինաւուրց արարութեան, Սեղ-
բեստրոսի, Եփեսոսի մուղվայ, Լիւիանոսի,
Թեոփոսի և այլ բազում իրաց վերաբերեալ:
Արդ, եթէ Սովորատայ թարգմանութիւնն, ինչ-
պէս ցոյց կու տայ Արարհամ Մամիկոնէից և
պիտիպոսի թուղթին, եղած է Ե դարու վերջին
քառորդին, ապա ուրեմն կարելի է որ Մովսէս
անկէ ուղղակի իսկ օգտուած ըլլայ, ինչպէս
նաեւ Մեծ Սեղբեստրոսի վարուց թարգմա-
նութիւնէն 2:

Հ. Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԹԵՐԹԵՐՈՒ ՄԵՋ

New World 1897. Թիւ 3. — (W. F. e L. Peirce) — Կը խօսուի մանրամասնօրէն Հայաս-
տանի ընդհանուր պատմութեան և ի մասնա-
ւորի իւր կրօնական դիպաց վրայ, հայ եկեղե-
ցւոյ կազմութեան, էջմիսնի կաթողիկոսու-
թեան, Հայոց միութեան վրայ ի Փուրդնտիս:

Revue de l'art chrétien. Տարի Խ. Թիւ
1-2. — F. de Mély պատմական քննադատու-
թիւն կ'ընէ Պոլսոյ նշանաւոր մատենադէմ՝ Ս.
Տիգրին վրայ՝ նմանապէս կը լուսաբանէ էջմի-
սնի Ս. Տէղը, հաստատուելով հայկական
վկայութեանց վրայ:

Revue de l'Université de Bruxelles. 1897
Թիւ 3. — Հայաստանի վրայ. — Գօղուածին
հեղինակն է L. Leclère, ընդարձակ տեղեկու-
թիւններ կու տայ յորտանեայ Հայաստանի
վրայ, առաքելական ժամանակաց աւանդու-
թիւններէն սկսեալ մինչև ի Ս. Գրիգոր Լու-
սաւորիչ, և անտի մինչև ի տաճկական արշա-
ւանք և օսմանեան տիրապետութիւն:

Revue de l'Orient chrétien. Տարի 26 Թիւ
7. Հայոց ազգը, Հայոց միութիւնը հռովմեա-
կան Եկեղեցւոյ հետ — Ընդհանուր անարդի
մը հայ կաթողիկոսաց ի սկզբանէ Հռովմայ
հետ ունեցած յարաբերութեանց:

2. Ի վերջ քննադատութեան կը ծանուցանեմ Բազ-
մալիսի ընթերցողաց, որ սորս հետ Արարհամ
թուղթն եւ ասանին զըրջկով պիտի հրատարակենք,
նշանակելով ստորև լուսանցքի վրայ Գիւրգենոսի թղթ-
թի, այսպէս նաեւ Սիլվեստր ասորեանի թիւնները, վա-
նայս գրատան օրինակաց համապէս:

1. Մասնաշարանիս ցուցակին լամիմաս Բ. օրի-
նակն է այս, որ կը կրէ 1006 թիւը: Չնայածս յի-
շատակ է իստակեան պարտ Յարութեան ի Նոր Յու-
ղայէ, յայտնի 1799: Չնայածս Եփեսոսի է, իսկ
հիսունի եկեղեցական պատմութեան հետ կազմուած, որ
միւսնայ զըրջ գրուած է,